

Nyelvjárásiasság és norma az írott névhasználatban*

Az erdélyi történeti helynévadatok dialektális sajátosságai

BÁRTH M. JÁNOS

1. A tulajdonneveknek, kiváltképpen a helyneveknek rendkívül fontos szerepe lehet a nyelv területi változatosságának történeti szempontú leírásában, a nyelvjárástörténet föltárásában. Ennek oka leginkább a helynevek funkcióiban és használati sajátosságaiban rejlik: a nevek egy jelentős része csak egy adott településen él, hangalaki, szóképzleti, szerkezeti felépítése a helyi lakosság nyelvszokását tükrözi.

Az elmúlt évtizedek névtani irodalmából HOFFMANN ISTVÁN számos példát említ tudománytörténeti művében élő helynévanyag dialektológiai fölhasználására (2003: 206–210). Kiemeli, hogy a helynévtárak abszolút sűrűségű kutatóponthálózattal rendelkező nyelvatlasként működve különösen részletes vizsgálati anyagot képesek biztosítani a kutatók számára, de a névalkotásban felhasznált nyelvi elemek korlátozott volta az efféle elemzések lehetőségeit be is határolja (2003: 206).

BENKŐ LORÁND a nyelvjárástörténet legfontosabb forrásai között taglalja a történeti névadatokat: elsősorban kitűnő lokalizálhatóságuk, viszonylagos időbeli állandóságuk és a nyelvemlékekben való gazdag előfordulásuk miatt (1957: 51). A névtárak történeti nyelvjáráskutatásban játszott kiemelt szerepét hangsúlyozta HAJDÚ MIHÁLY is (1991).

Legfrissebb nyelvtörténeti kézikönyvünk nyelvjárástörténeti fejezetének szerzője, JUHÁSZ DEZSŐ is sok esetben a történeti személy- és helynévadatokat veszi figyelembe a magyar nyelv területi tagolódásának történeti leírásához. Elméleti bevezetőjében azonban rámutat arra is, hogy nyelvemlékeink a hajdani írástudók műveltségének, attitűdjeinek, tapasztalatainak „szűrőjén” keresztül mutatják csak az egykori élő nyelvet, vagyis bizonyos fokú normajelenségeket már a legkorábbi időktől feltételezhetünk írott nyelvi emlékeinkben is (2018: 316).

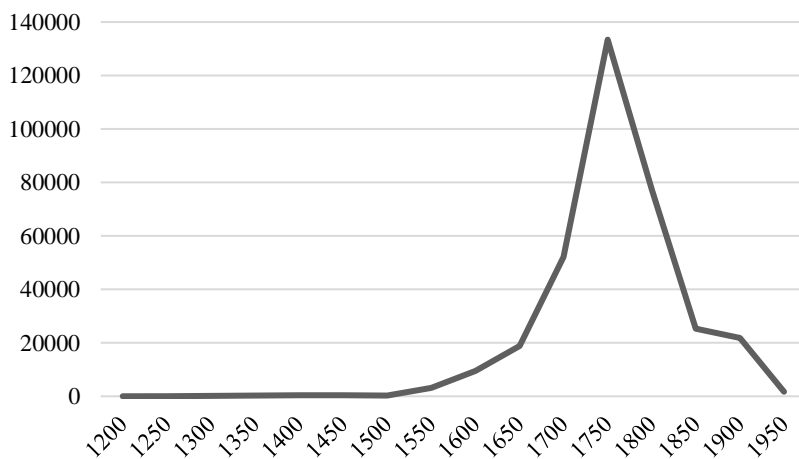
Jelen tanulmányomban a zömmel 16–19. században feljegyzett helynevekből SZABÓ T. ATTILA által összeállított Erdélyi Helynévtörténeti Adattárát (ETH.)

* Készült az ELTE BTK Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció Tématerületi kiválósági pályázata keretében.

vizsgálom az írott névadatok és a valós névhasználat közötti viszony szempontjából. Feltételezem, hogy az egyes regionális sajátosságok (különösen nyelvjárási hangtani jelenségek) különböző arányban jutottak át az egykori lejegyzők nyelvi „szűrőjén”.¹ A településhez kötött, lokalizált helynévadatok lehetőséget biztosítanak a 20. századi nyelvatlaszok tanulságaival való összevetésre. A több évszázadon, nyelvtörténeti korszakon átívelő helynévtörténeti adattár azt is lehetővé teszi, hogy korszakonként vizsgáljuk meg az írott helynévhasználat dialektális jegyeit, így részletesebb képet kapjunk az efféle források felhasználhatóságáról is.

Jogos kérdésként merülhetne még föl, hogy a tulajdonnevek funkcionális jellegükből adódóan másként viselkednek-e a történeti szövegekben, mint a közszavak: vagyis tetten érhető-e olyan gyakorlat a lejegyzők írásszokásaiban, hogy a helyneveket inkább az élőbeszédhez közelítik, és rögzítésükkor kevésbé érvényesítenek normatív szabályokat, mint más szavak esetében. Ez a kérdéskör azonban meglátásom szerint nem a monumentális összegző gyűjtemények anyagán, hanem egyes források tüzetes elemzésén keresztül válhatna világosabbá.²

2. Az EHA adatainak java része a 16–17. és a 19. század közötti időszakból való, többségük 18. századi (lásd 1. ábra).



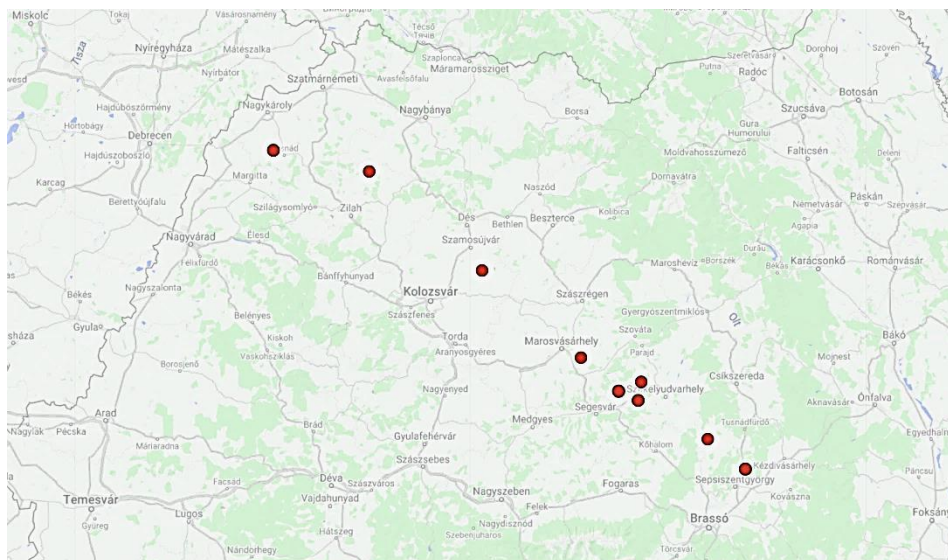
1. ábra. Az EHA. adatainak időbeli megoszlása

¹ Némileg hasonló jelenség a jelenkori beszélt nyelv vizsgálatában is tetten érhető: a köznyelv erőteljes térhódítása, a nyelvjárási jelenségek visszaszorulása nem egycsapásra, maradéktalanul megy végbe, hanem eltérő intenzitással (például a nagykunsági *í*-zés ritkulása, de a jellegzetes diftongusok megőrződése, lásd BÁRTH M. 2018a).

² Hasonlóan a 18. századi szegedi írónoki nyelvhasználat nyelvi változók szerinti vizsgálatához (lásd erről NÉMETH 2008).

A korszakra jellemző adatbőség lehetőséget biztosít arra, hogy az ómagyar kori — olykor sötétben tapogatózó — ismereteinket és a legújabb korra vonatkozó (a normativitás hatását már erősen tükröző) tudásunkat kiegészítsük az írott adatok és beszélt nyelv viszonyának tekintetében. A 18–19. század a magyar nyelv spontán, majd szervezett sztenderdizálódásának lendületes időszaka, amelynek az irodalmi nyelvet formáló hatásai minden bizonnyal abban a jogi és magánírásbeliségben is lecsapódtak, ahonnan az erdélyi helynévtár adatai származnak.

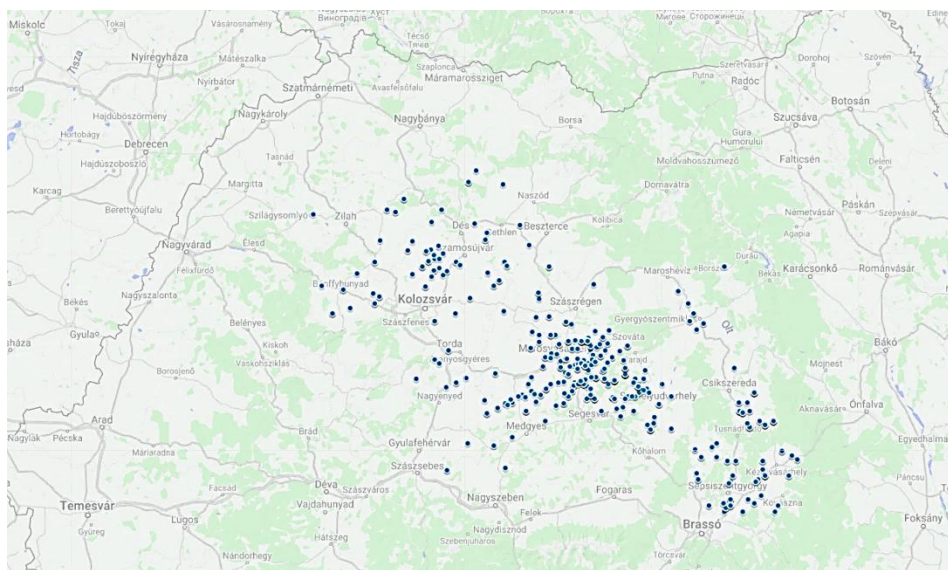
Az erdélyi történeti helynevek átfogó névföldrajzi vizsgálatakor (BÁRTH M. 2018b) egyes változók felbukkanását a 20. századi nyelvjárási adatokkal is egybevetve azt tapasztaltam, hogy bizonyos jelenségek (például nyelvjárási hangtani sajátosságok) a legújabb koritól eltérő mértékben bukkannak föl a történeti helynevekben. Jó példa erre az udvarhelyszéki *ö*-zés, amely csak elvétve volt tapasztalható az írott helynévadatokban (aránya csak ezrelékekben mérhető, területi szempontból lásd 2. ábra). Mivel a SZABÓ T. ATTILA-féle gyűjteménybe bekerült, 20. századi, modern tudományos célokat is szem előtt tartó gyűjtések jelzik a labializált alakok meglétét (pl. Máréfalva 1940: *Pétörszilvája, Egröspataka, Pétör-istánkúttya* stb.), a korábbi adatok *e*-zű tendenciája mögött a nyelvi norma egyre erősödő hatását feltételeztem (BÁRTH M. 2018b: 34).



2. ábra. Az *ö*-zés előfordulásai az erdélyi történeti helynevekben

Több szempontból is érdekes ellenpontja az *ö*-zés hiányának az *i* hangok labializált *ü* változójának jelenléte az erdélyi történeti helynevekben. Az *i* ~ *ü* váltokozást vizsgálva azt tapasztaljuk (3. ábra), hogy az *ü*-zés igen hangsúlyosan

megjelenik a történetiségben lejegyzett adatok között is, a kiválasztott mintegy tízezer helynévadat közel tíz százalékában. Az elemzéshez többféle névalkotó szóalak előfordulásaira kerestem az EHA adatbázisában. Bár a helynevekben ritkább előfordulású szavak is hordoznak tanulságokat (pl. a több esetben *csürke* formájú *csirke* magyarlapádi, 1796-as említése kapcsán SZABÓ T. ATTILA megjegyzi, hogy a lejegyző mindkét formát használja egyazon hely megnevezésekor), a legcélravezetőbbnek a helynevekben gyakori, és nyelvatlaszokban is adatolt lexmák (*kis ~ küs, kisebb ~ küsebb*) elemzése (arányaik összehasonlítása, elterjedésük térképre vetítése) bizonyult. Az adattár összeállításában a legfőbb problémát az *ü* hangok különféle írásmódja jelentette: a 17. század közepéig döntően *w*, később *u, ü, ű, ú, ũ* is jelölhette ezt a hangot. Egyes esetekben a hangalak rekonstruálása lehetetlennek bizonyult, például az *y* esetében.

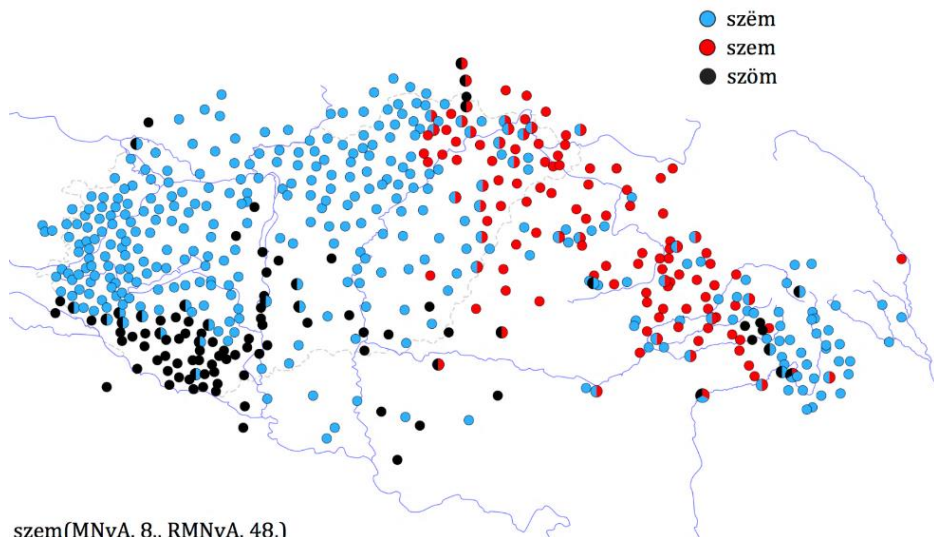


3. ábra. Az *ü*-zés előfordulásai az erdélyi történeti helynevekben

Az *ü*-ző formák (*Kws mezeőben, Kus vőölgí, Küs hágo* stb.) nagy száma, széles területi elterjedtsége mellett szembeötlő az is, hogy időben változó aránnyal bukkannak föl az adatokban.

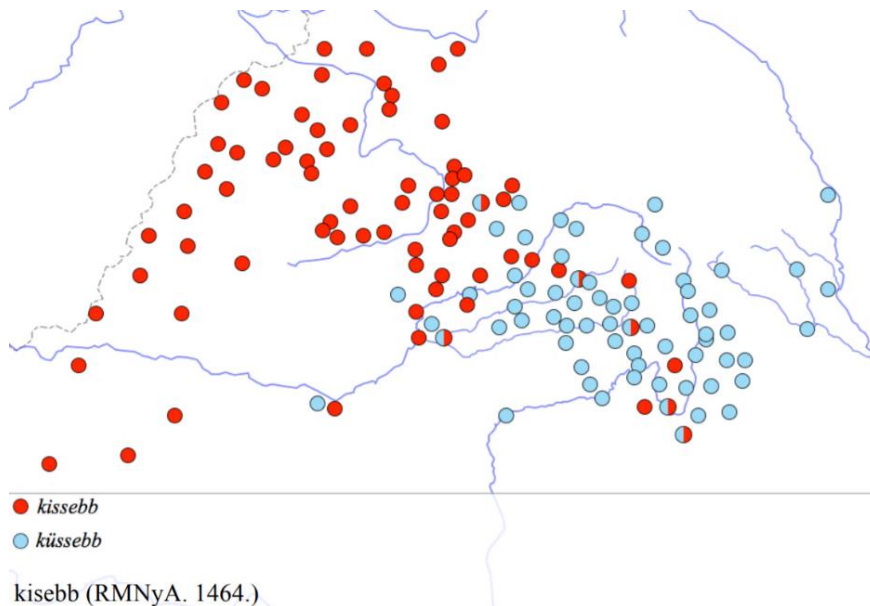
Az *i ~ ü* és *ë ~ ö* szembenállás ómagyar és középmagyar kori történetével és területi megoszlásával BENKŐ LORÁND is foglalkozott nyelvjárástörténeti monográfiájában, és megállapította, hogy a labiális *ü*-zés a nyelvterület legkeletibb részein, a székely és csángó nyelvjárástípusokban hat a legerősebben (BENKŐ 1957: 73–74, 88–89). A két jelenség 20. századi területi elrendeződését itt két atlaszlappal illusztrálom, az erdélyi területekre koncentrálva. Az MNyA. és RMNyA. integrált *szem* térképlapja (4. ábra) és az RMNyA. *kisebb* térképlapja

(5. ábra) jól mutatja, hogy az *ő*-zés némileg hangsúlyosabban, az *ü*-zés viszont jóval szűkebb területen jelentkezik a modern kori nyelvjárási adatokban, mint a történeti helynevekben.



szem(MNyA. 8, RMNyA. 48.)

4. ábra. Az *ő*-zés jelenségének előfordulásai az MNyA. és az RMNyA. integrált szem térképlapja alapján (VARGHA–KOCSSIS é. n.)



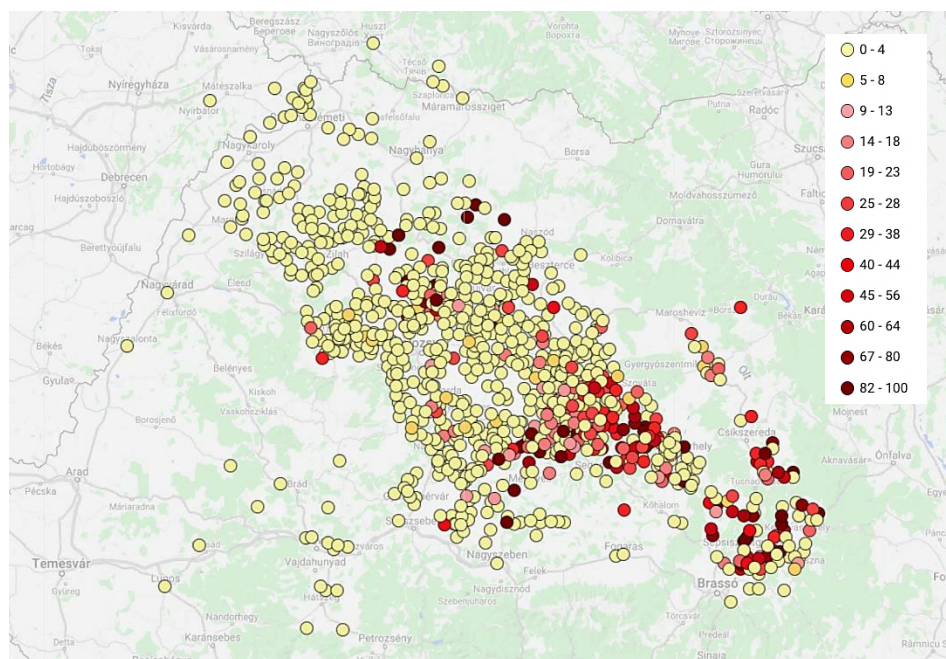
● kisebb
● küssebb

kisebb (RMNyA. 1464.)

5. ábra. Az *i* ~ *ü* váltakozás az RMNyA. kisebb térképlapja alapján (VARGHA 2014: 296)

VARGHA FRUZZSINA SÁRA a Szótörténeti Tár adatait térképre vetítő elemzésében jelezte, hogy a *küssebb* és *üdő* formák történeti előfordulásai túlnyúlnak a Székelyföld határain, és rámutatott, hogy az *ü-s* formák használata a székely nyelvjáráásokban sem volt általános, a Háromszék keleti részéről például a *kissebb* adathozható (VARGHA 2014).

A SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött helynévtár adatgazdagsága lehetővé teszi, hogy egy efféle, ingadozó használatú jelenség előfordulásainak arányait is megvizsgáljuk. A 6. ábrán azt mutatom be, hogy az egyes településekről származó adatok hány százalékban mutatnak illabiális (világosabb színnel jelölve) és labiális (sötétebb színnel jelölve) megoldásokat. A térkép elsődleges tanulsága egybevág a nyelvatlások tanulságaival, vagyis hogy a *küs*, *küssebb* formák a legmarkánsabban a Székelyföldön jelentkeznek. Az is megfigyelhető azonban, hogy egyes székely vidékeken, például Háromszék keleti és déli területein, de a Homoród vidékén is, ez a tendencia megfordul, és szinte kizárólag *i-s* alakokkal találkozunk a történeti forrásokban. A Székelyföldtől nyugat felé haladva pedig elszórtan többfelé, a Küküllő mentén, Kalotaszegen, a Mezőségeen is találunk *ü-ző* szigeteket, és a Szamosújvártól nyugatra és északra eső településeken egyfajta második gócot is kimutathatjuk a labializáló tendenciának.



6. ábra. A labiális alakok aránya az erdélyi történeti helynevekben (*küs*, *küssebb* stb.)

3. A történeti adatok nyelvjárási jelenségeinek értékeléséhez feltétlenül szükséges a vizsgált korszak fokozatosan formálódó irodalmi nyelvének és a

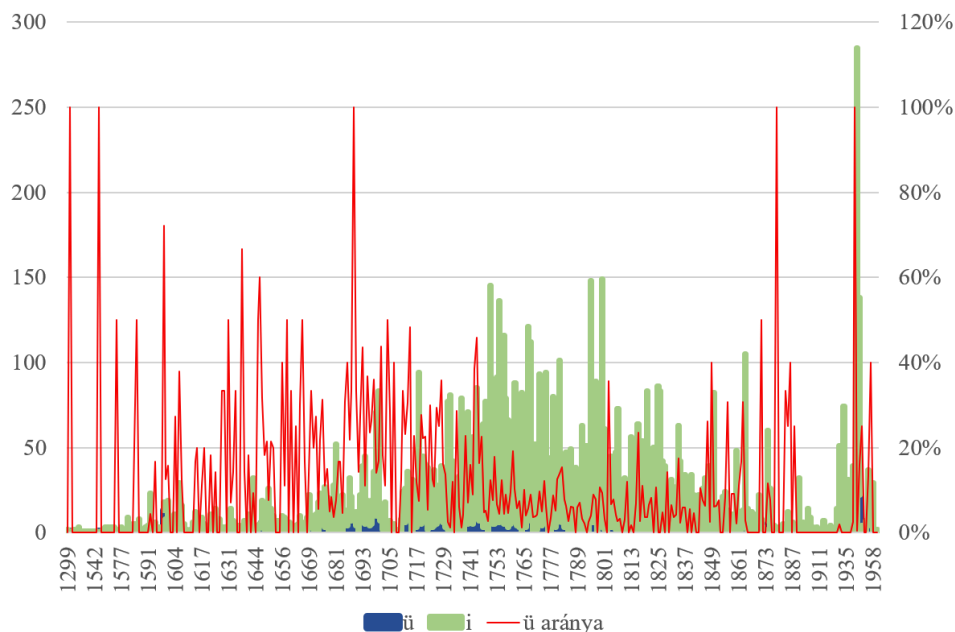
nyelvváltozatoknak a viszonyát is mérlegre tennünk. Kijelenthető, hogy történeti forrásainkban már a 15–16. századtól megfigyelhetőek a nyelvi egységesülés bizonyos jelei, elsősorban az egyre szélesebb körű írásbeliség, a könyvnyomtatás, illetve a bibliafordítások hatására, ezt a korai nyelvtanaink is bizonyítják (SZATHMÁRI 1968).

Jól látható, hogy még mielőtt a sztenderdizálódás intézményes/aktív képviselői megjelenének a nyilvánosságban, (vagyis már a 18. század második felétől) akadnak példák spontán sztenderdizációra: a műveltebb írástudókra tehát hatnak az általuk megismert, a sajátjuktól eltérő nyelvváltozatok. NÉMETH MIKLÓS a 18. századi szegedi írónki nyelvhasználatot elemezve bemutatja, hogy — iskolázottság függvényében — a deákok sok esetben tudatosan kerülnek a helyi nyelvváltozatra markánsan jellemző *ő-ző* szóalakokat (2008). NÉMETH ezt a folyamatot „spontán” sztenderdizációnak nevezi, mert nem valamiféle kidolgozott, explicit norma alapján történik, hanem elsősorban formálódó társadalmi attitűdök alapján.

BENKŐ LORÁND a 18. századi magyar irodalmi írásbeliséget vizsgáló, széleskörű adatgyűjtésen alapuló monográfiájában a nyelv tudatos alakításában érdekelt gondolkodók nyelvváltozatokkal kapcsolatos ítéleteit elemzi – származásuk, területi (nyelvjárási) hovatartozásuk szerint is (1960). Szövegelemzéseiben kimutatja, hogy a nyelvterület nyugati és középső területeihez képest Erdélyben erősebb volt a korszakban a provinciális nyelvi öntudat (amelyet a szerzők műveltség szintje természetesen erősen befolyásolt), vagyis ezen a területen egyes regionális kötöttségű jelenségek erőteljesen, szinte általánosan jelentkeznek a szövegekben. Az *ü-zést* más jelenségekkel együtt a szórványosabb előfordulású provincializmusok közé soroló BENKŐ megjegyzi, hogy ezek a változatok „nemigen léptek ki székely keretükből” (1960: 490).

4. Tetten érhető-e a norma fokozatos terjedése az igen sokféle szövegtípusból (birtokösszeírások, határpercek) származó erdélyi helynévadásokban? Ennek a kérdésnek a megválaszolására a 7. ábrán látható diagramon az *i ~ ü* változót tartalmazó helynevek számát és arányait kronológiai szempontból ábrázoltam. Mivel az *i-ző* alakok abszolút száma többszöröse is lehet az *ü-s* formáknak, ezek — vizuálisan nehezen értékelhető — megjelenítésén (kék, zöld) túl azt értéket is a diagramra helyeztem, amely az adott év összes adatán belül az *ü-s* változatok arányát (piros) jelzi.

Jól látható, hogy a labiális (*küis, küsebb* stb.) változatok arányának időbeli változása nem követi az adatmennyiség (1. ábra) folyamatos növekedését, hanem az *ü-ző* formák előfordulási aránya a 17–18. század fordulójától fokozatosan csökken. Erre a tendenciára minden bizonnyal a lejegyzők egyre inkább normatív írásszokása adhat magyarázatot. A 19. század végi és 20. századi növekedést a gyűjteménybe integrált, már tudományos céllal készült, beszélt nyelvi formákat hűen lejegyzett adatok megjelenése okozhatja.



7. ábra. Az *i* ~ *ü* megoszlás kronológiai változásai az erdélyi helynevekben

A történeti helynévadatok dialektális sajátosságainak területi és kronológiai vizsgálata tehát összetett képet tár elénk, amely egyrészt jelzi, hogy egyes jelenségek a tudományos nyelvjárásvizsgálat adatfelvételeinek idejére már visszaszorulhattak, és másrészt azt is mutatja, hogy a visszaszorulás szorosan összefügg az írott nyelvhasználatban fokozatosan erősödő normaterjedéssel.

Irodalom

- BÁRTH M. JÁNOS 2018a. A Nagykunság nyelvjárása a 21. század elején. Esettanulmány Túrkeve nyelvhasználatáról. In: ÖRSI JULIANNA szerk., *A Nagykunság földje és népe*. Túrkeve–Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület–Túrkevei Kulturális Egyesület. 148–155.
- BÁRTH M. JÁNOS 2018b. *Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EHA. = *Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és interaktív névföldrajzi atlasz*. Szabó T. Attila helynévgyűjtése alapján szerkesztette BÁRTH M. JÁNOS. <http://eha.elte.hu>.

- ETH. = HAJDÚ MIHÁLY és mtsai. közléteszi, *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése 1–11*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2001–2010.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: KISS JENŐ–SZÚTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvstudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 250–254.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- NÉMETH MIKLÓS 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt.–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995–2010.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2014. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvöldrajzi felhasználhatósága. In: FAZAKAS EMESE–JUHÁSZ DEZSŐ–T. SZABÓ CSILLA–TERBE ERIKA–ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. Budapest–Kolozsvár, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 291–305.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA–KOCSSIS ZSUZZSANNA é. n. *Integrált térképek a magyar nyelvjárások atlasza és a romániai magyar nyelvjárások atlasza adataiból*. URL: <http://www.bihalbocs.hu/mnyarmnya/intterk.html> (2019. 12. 12.).

Dialecticism and Norms in Written Name Usage **Dialectal Features of Historical Toponym Data in Transylvania**

The paper provides an analysis of historical toponyms in Transylvania from the perspective of historical dialectology. The main question examined is to what extent the name data may be considered as authentic sources for historical dialectology. It shows that based on the major toponym collection of ATTILA SZABÓ T., mostly including 16–19th century data, we may identify the regional distribution of important dialectal phenomena (e.g., *ě* ~ *ö*, *i* ~ *ü* oppositions) and the temporal changes of certain variables. The paper points out that the differences between the pattern seen in 20th-century dialectal atlases and the territorial distribution found in historical toponyms can in many cases be explained with spontaneous endeavors for a norm evolving from the 18th century, thus the written name data are only partly suitable for the reconstruction of formerly spoken linguistic forms and name usage (dialect).

Keywords: historical dialectology, onomatogeography, standardization, Transylvania, historical toponyms, language atlas

Bárth M. János
ORCID: 0000-0003-3389-7558
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
barth.janos@btk.elte.hu